

MUZEUM STUTTHOF W SZTUTOWIE

Stutthof

ZESZYTY MUZEUM

3

DYREKTOR

mgr Janina Grabowska-Chalka

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLINSKICH
WYDAWNICTWO
1979

ROZDZIAŁ IV

PODOBOZY I WIĘKSZE KOMANDA ZEWNĘTRZNE OBOZU
STUTTHOF (1939–1945)

Czynnikiem podstawowym inspirującym powstawanie filii obozów koncentracyjnych były efekty ekonomiczne uzyskiwane z pracy więźniów¹. Gospodarka Trzeciej Rzeszy osiągała przez to podwójne korzyści. Uzyskiwała tanią, prawie darmową siłę roboczą, o którą w latach wojny było bardzo trudno, po drugie, armia otrzymywała dodatkowo potrzebne wyposażenie i broń. Jednocześnie na konto SS w Berlinie wpływały olbrzymie sumy tytułem opłat za wynajmowanie więźniów do pracy w przedsiębiorstwach prywatnych, państwowych i SS.

Drugim czynnikiem był brak możliwości zatrudnienia wszystkich więźniów w obozie macierzystym. Tych, dla których nie było miejsca w obozie, kierowano więc do pracy poza jego teren. Więźniowie zatrudnieni w pobliżu obozu macierzystego na ogół wracali na noc do obozu. Natomiast gdy odległość była większa, zakwaterowywano więźniów obok miejsca zatrudnienia, tworząc tym samym obóz filialny, zwany Nebenlager, Aussenlager, Aussenkommando, Aussenarbeitslager. Więźniowie do tych obozów byli kierowani przez obóz macierzysty. W podobozach mieli takie same numery, jakie otrzymali w obozie macierzystym. Niektóre duże filie były w czasie wojny przekształcane w obozy samodzielne, które z kolei tworzyły nowe, sobie podporządkowane filie. Tak było na przykład z obozami w Neuengamme i Gross-Rosen.

Stutthof, tak jak i inne obozy koncentracyjne, posiadał w latach 1939—1945 swoje obozy filialne. Kierowano do nich więźniów z obozu macierzystego w Stutthofie. Podobnie jak i w innych obozach, poza czynnikiem ekonomicznym na powstawanie podobozów miał wpływ brak miejsc w obozie macierzystym oraz brak pracy dla wszystkich więźniów osadzonych w obozie. Elementy te decydowały przede wszystkim o po-

¹ Cel ten dobitnie precyzuje A. J. Kamiński, który pisze: „Hitlerowskie niewolnictwo w formie «wolnych» robót przymusowych oraz pracy przymusowej więźniów, przede wszystkim w obozach koncentracyjnych, które za skutek uboczny miało śmierć niezliczonych ludzi, służyło dwóm podstawowym celom. Cel ekonomiczny nie wymaga wyjaśnień. Dostarczono wszelkiego rodzaju niemieckim przedsiębiorstwom, wielkim i małym, od gigantycznych koncernów aż do piekarni i pralni w małych miasteczkach — siły roboczej, którą można wyzyskiwać do ostatecznych granic, bez konieczności przyznawania robotnikom jakichkolwiek praw ludzkich i bez obawy zorganizowanego oporu z ich strony” — A. J. Kamiński, *Faszyzm*, Warszawa 1971, s. 166.

wstawianiu nowych filii Stutthofu w latach 1939/1940 oraz latem i jesienią 1944 roku².

W latach 1939—1940 obóz w Stutthofie dopiero powstawał, nie było w nim żadnego zakładu produkcyjnego ani też większych warsztatów. Więźniowie byli zatrudnieni wyłącznie przy budowie obozu. Dlatego też władze obozu w porozumieniu z władzami zwierzchnimi, tzn. Komendą Policji w Gdańsku, zdecydowały się na wypożyczanie więźniów do pracy poza terenem obozu. Oczywiście firmy lub osoby prywatne wypożyczające więźniów do pracy musiały wpłacać do kasy obozu ustaloną sumę za każdy dzień pracy więźnia. Stawki były zróżnicowane — inne za mężczyznę, inne za kobietę. Za pracę fachowca płacono więcej niż za niewykwalifikowanego robotnika. Na przełomie lat 1939 i 1940 płacono za więźnia 1 RM dziennie³. W latach 1943—1944 rolnicy z terenu Żuław wynajmujący więźniów płacili już za więźnia 3 RM dziennie, natomiast za więźniarkę tylko 2 RM. Inne były stawki dla przedsiębiorstw własnych SS. Cegielnia w Hopehill za więźnia bez kwalifikacji płaciła tylko 0,50 RM, natomiast za fachowca 1,50 RM. Szkoła podoficerów SS w Lęborku płaciła 0,30 RM za więźnia, a w tym samym czasie firmy prywatne płaciły 4 do 6 RM⁴.

Był szef obozowej administracji w latach 1940—1941, SS-Obersturmführer Albert Schwartz, w swych zeznaniach stwierdza, iż Stutthof w latach 1939—1940 był pod względem finansowym samowystarczalny. Sumy wpływające tytułem opłat za wynajmowanie więźniów Stutthofu do pracy poza terenem obozu pokrywały wydatki poczynione na jego założenie i funkcjonowanie przez kasę gdańskiej policji⁵.

Brak pełnej dokumentacji nie pozwala na dokładne ustalenie zysków płynących z tytułu wynajmowania więźniów do pracy poza terenem Stutthofu. Jesienią 1944 roku w podobozach przebywało jednocześnie prawie 30 000 więźniów. Jeżeli więc wynajmujący płacili tylko po 2 RM za jednego więźnia dziennie, dzienny zysk wynosił 60 tys. RM. W okresie od września do grudnia 1944 roku więźniowie pracowali przez około 100 dni. Daje to wpływy w granicach 6 mln RM tylko z pracy więźniów w podobozach.

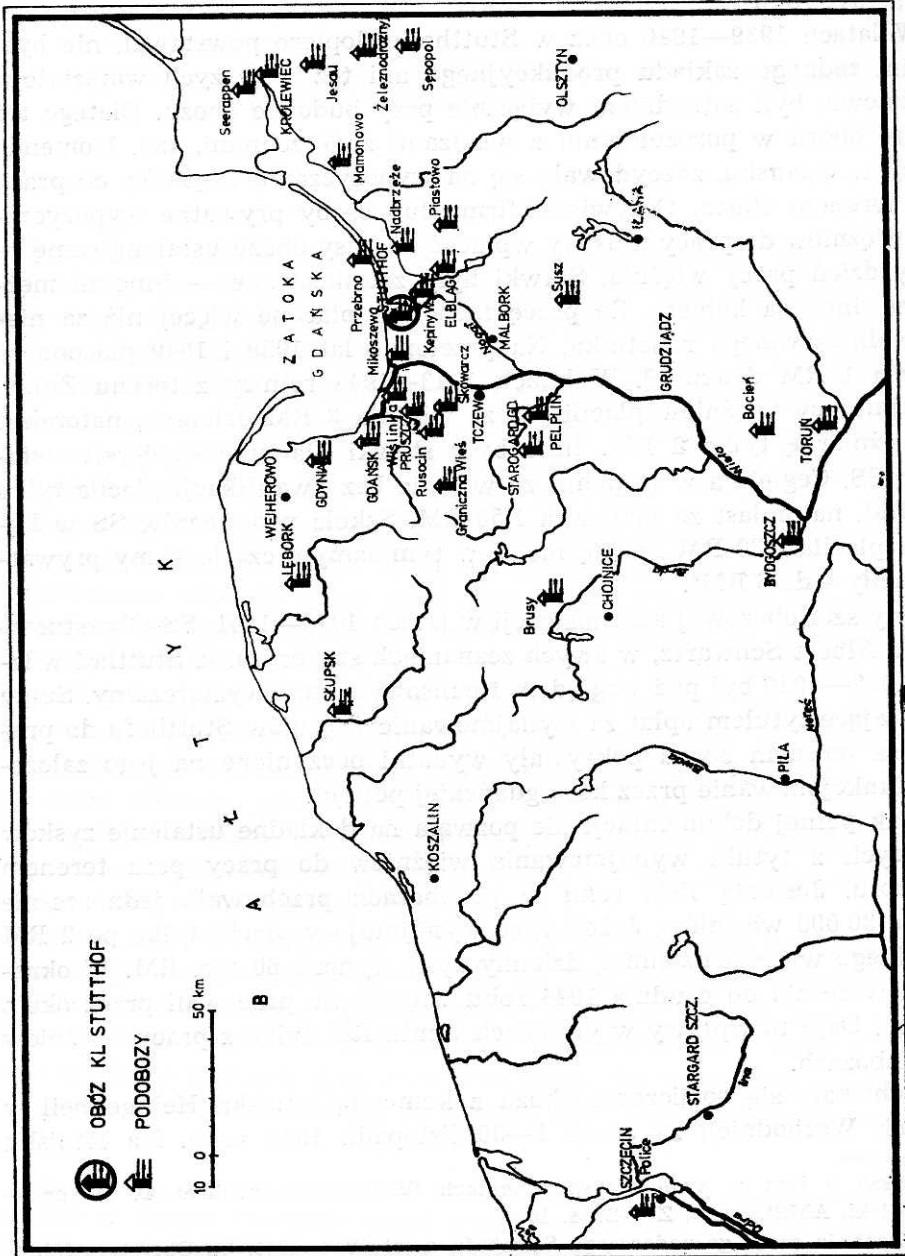
Zachowało się rozliczenie obozu z komendą lotniska Heiligenbeil w Prusach Wschodnich za okres 1—30 listopada 1944 roku. Na lotnisku

² Pisze o tym w swoich wspomnieniach SS-Hauptsturmführer T. Meyer — tekst polski, AMSt., sygn. Z-V-20, s. 16.

³ Zeznania szefa gospodarczego Stutthofu z lat 1940—1941, SS-Obersturmführera A. Schwartz, AGKBZHWP, zespół Polskiej Misji Wojskowej, sygn. PMW-BZW 327.

⁴ Wysokość należności ustalona na podstawie wykazów i zestawień za miesiąc luty 1943 r., przygotowanych przez Arbeitseinsatz KL Stutthof, AGKBZHWP, zespół KL Stutthof, t. 65, s. 2 i n.

⁵ Zeznania A. Schwartz, AGKBZHWP, zespół Polskiej Misji Wojskowej, sygn. PMW-BZW 327.

Ryc. 2. Podobozy KL Stutthof

tym pracowało średnio 1000 osób dziennie. Wystawiony komendzie lotniska rachunek wyszczególnia 27 064 dniówek po 4 RM na łączną kwotę 108 256 RM oraz 1777 dniówek po 2 RM (niedziele, w które kobiety pracowały tylko do południa) na sumę 3554 RM. Łączna należność wynosiła 111 810 RM. W rachunku potrącone zostały koszty wyżywienia więźniów, które ponosiła komenda lotniska. W listopadzie było 32 885 dniówek wyżywieniowych (liczba dni pomnożona przez liczbę więźniów). Przy dziennej stawce 0,65 RM koszt miesięczny wyżywienia wynosił 21 375,25 RM. Po potrąceniu kosztów wyżywienia czysty zysk władz KL Stutthof z tego podobozu wynosił za listopad 90 434,75 RM⁶. Podobnie było i z innymi podobozami.

W latach 1939—1941 więźniowie pracowali w gospodarstwach rolnych na terenie całych Żuław, sypali wały ochronne (Przebrno, Kępiny Wielkie), porządkowali teren Westerplatte, pracowali w Zakładach Schichau w Elblągu, zakładali rury kanalizacyjne i wodociągowe (Elbląg). Ponadto budowali koszary dla SS (Maćkowy), garaże dla policji gdańskiej, willę Maxa Pauly'ego (Gdynia — Orłowo). Pracowali w żwirowniach (Graniczna Wieś, Skowarcz), budowali drogi (Pelplin, Starogard). Generalnie, więźniowie byli zatrudniani przy najcięższych pracach, brudnych lub mało płatnych. W latach 1940—1941 kilkuset więźniów Stutthofu pracowało na terenie Gdańska i częściowo Gdyni. Byli oni porozdzielani na małe grupy, które zatrudniano w małych zakładach, jak na przykład w cegielni, fabryce papy, fabryce beczek, w prywatnych warsztatach rzemieślniczych i usługowych, a także w składach opałowych. Więźniowie byli pilnowani przez samych właścicieli zakładów, których nadzorowała gdańska policja. Jak wynika z częściowo zachowanych akt osobowych byłych więźniów, większość z nich została zwolniona z obozu. Otrzymali oni nakaz pracy w dotychczasowym miejscu z poleceniem okresowego meldowania się w komendzie policji⁷.

Na przełomie lat 1941 i 1942 zostały zlikwidowane dwie filie (Graniczna Wieś i Elbląg), a więźniowie powrócili do Stutthofu. We wszystkich podobozach istniejących w latach 1939—1941 stan liczebny więźniów utrzymywał się na ustalonym przez wynajmującego poziomie. Natomiast faktyczna liczba więźniów, którzy przeszli przez dany podobóz, była zawsze o wiele większa od stanu podobozu. Na miejsce zmarłych, chorych czy zwolnionych więźniów władze Stutthofu przysyłały bowiem nowych.

W okresie od 1942 do czerwca 1944 roku funkcjonowały tylko 3 podobozы (Lębork, cegielnia Hopehill i żwirownia w Skowarczu) i większe Aussenkommando.

Powazny wzrost liczby podobozów nastapil latem i jesienia 1944 ro-

⁶ AMSt., mikr. 290.

⁷ Ustalono na podstawie akt osobowych byłych więźniów Stutthofu, przechowywanych w Muzeum Stutthof.

ku. Obóz w Stutthofie nie mógł pomieścić i zatrudnić wszystkich skierowanych do niego więźniów. Przede wszystkim brak było zatrudnienia dla prawie 43 000 kobiet żydowskich przybyłych z Litwy, Łotwy, Węgier. Problem ten został rozwiązany poprzez wysłanie 22 029 osób do innych obozów koncentracyjnych, pozostałe osoby umieszczono w nowo utworzonych podobozach lub zatrudniano je u gospodarzy na terenie Żuław, 10 500 kobiet żydowskich przekazano do dyspozycji Organizacji Todt, budującej umocnienia polowe, ponad 5000 kobiet pracowało przy budowie i konserwacji lotnisk wojskowych w Prusach Wschodnich. Kobiety żydowskie pracowały przy konserwacji torów kolejowych i przy produkcji prochu. Oprócz podobozów żydowskich były też i tzw. aryjskie. Kierowano do nich przede wszystkim fachowców, gdyż znajdowały się przy dużych zakładach produkcyjnych lub remontowych, jak stocznie w Gdańsku, Elblągu i Gdyni czy fabryka benzyny syntetycznej w Policach pod Szczecinem.

Łącznie latem i jesienią 1944 roku do nowo utworzonych podobozów wysłano ze Stutthofu blisko 29 500 więźniów. Razem z więźniami istniejących już podobozów daje to liczbę prawie 30 000 więźniów⁸. Była to połowa stanu liczebnego obozu w jego szczytowym okresie (koniec lata 1944 roku). Z tej liczby w dniu 24 stycznia 1945 roku przebywało we wszystkich podobozach, z wyjątkiem Elbląga i Hopehill (więźniowie powrócili do Stutthofu), 22 172 więźniów⁹. Pozostali zginęli.

Można przyjąć, że w latach 1939—1943 przez podobozy przeszło około 10 000 więźniów, co razem daje około 40 000 więźniów, którzy w całym okresie istnienia obozu koncentracyjnego Stutthof pracowali w podobozach i większych Aussenkommandach.

Powyższe dane nie obejmują więźniów pracujących w pobliżu obozu i wracających na noc do Stutthofu, na przykład pracujących w fabryce „Epp” w Sztutowie, w cegielni Stutthof, na stacji w Nowym Dworze Gdańskim czy też u okolicznych rolników.

Podstawą utworzenia podobozu była umowa między władzami obozu koncentracyjnego Stutthof a firmą lub osobą prywatną wynajmującą do pracy więźniów. Umowy takie były zawierane na polecenie władz zwierzchnich Stutthofu lub też z inicjatywy jednej ze stron. Umowa była podstawą do wydania przez komendanta obozu Stutthof, SS-Sturmbannführera Paula Wernera Hoppego, rozkazu specjalnego (Sonderbefehl), którym powoływał nowe komando zewnętrzne. Rozkaz taki precyzował

⁸ Ustalenia na podstawie zachowanego kompletu rozkazów komendanta KL Stutthof za rok 1944. Wynik obliczeń pokrywa się z oświadczeniem byłego I Schutzhaftlagerführera Teodora Meyera, który stwierdził: „[...] do późnej jesieni 1944 roku ogólny stan więźniów, wliczając w to wielki napływ transportów, wzrósł do ponad 50 000 osób. Ponad 50% z tej liczby przekazano na zamiejscowe placówki pracy”, AMSt., sygn. Z-V-20, s. 18.

⁹ Raport stanu dziennego obozu Stutthof z 24 I 1945 r., AMSt., sygn. Z-V-24.

datę założenia, miejsca zakwaterowania więźniów, miejsce i rodzaj pracy, liczbę więźniów, powoływał komendanta podobozu, ustalał wielkość załogi wartowniczej. Określał szczegółowo, jakim warunkom winni odpowiadać więźniowie, kto jest odpowiedzialny za wybór więźniów, ich wyposażenie i wyżywienie w czasie drogi. Rozkaz podawał też trasę oraz czas i miejsce odjazdu. Dalsze zmiany personalne w załodze podobozu, zmiany stanu liczbowego więźniów podawane były w normalnych rozkazach komendanta Stutthofu — w Kommandanturbefehle¹⁰.

W jaki sposób te sprawy były regulowane w okresie, kiedy komendantem obozu był Pauly, tj. od jesieni 1939 do sierpnia 1942 roku, nie wiemy. Podstawa źródłowa dotycząca tego okresu jest bowiem bardzo szczupła.

Odpowiedzialnym za powierzonych sobie więźniów i za całą załogę wartowniczą był komendant danego podobozu. Komendantami podobozów byli młodszy oficerowie lub też starsi wiekiem i stażem podoficerowie. Odpowiadali oni przed komendantem Stutthofu za całokształt spraw związanych z funkcjonowaniem danego podobozu. Komendant Stutthofu był ich bezpośrednim zwierzchnikiem. Potwierdza to także w swoich wspomnieniach SS-Hauptsturmführer T. Meyer¹¹. W praktyce jednak komendanci poszczególnych podobozów zwracali się bezpośrednio do poszczególnych komórek władz KL Stutthof. Meldunki o stanie obozu oraz wykazy zmarłych więźniów kierowane były bezpośrednio do I Schutzhaftlagerführera, prośby zaś o dodatkowe wyposażenie dla załogi i więźniów — do Verwaltung¹².

Komendanci poszczególnych podobozów prawie codziennie wysyłali do Stutthofu pisemne lub telefoniczne meldunki o stanie liczebnym i o ważniejszych wydarzeniach w podobozach. Poszczególne obozy były wizytowane i kontrolowane na polecenie komendanta przez oficerów ze Stutthofu. Obóz w Bydgoszczy dnia 9 września 1944 roku wizytował SS-Hauptsturmführer Teodor Meyer, obozy w Słupsku i Policach — SS-Hauptsturmführer Paul Ehle (od 4 września 1944 roku). Mieli oni między innymi prawo przeprowadzenia w imieniu komendanta zmian personalnych w załodze wartowniczej podobozu¹³.

Do czerwca 1944 roku załoga wartownicza w podobozach i w większych Aussenkommandach składała się wyłącznie z esesmanów z załogi

¹⁰ Zachował się ich komplet za rok 1944 oraz większość za lata 1942—1943.

¹¹ Stwierdził on: „Kierownicy placówek (Kommandoführer) działali samodzielnie i odpowiadali tylko przed komendantem obozu” — cyt. wg tekstu polskiego AMSt., sygn. Z-V-20, s. 17.

¹² Zachowały się pisma kierowane przez komendantów poszczególnych podobozów bezpośrednio do Meyera oraz do poszczególnych komórek Verwaltung. Znajdują się one w AGKBZHWP, zespół KL Stutthof, teczki 40-100 oraz w AMSt., sygn. I-IV-20.

¹³ Informacje o wyjazdach poszczególnych oficerów na inspekcję podobozów znajdują się w rozkazach komendanta za rok 1944, AMSt., sygn. I-I-1, s. 258, 266 i n.

KL Stutthof. Od lata 1944 roku Stutthof nie był w stanie zapewnić załogi wartowniczej nowo powstałym podobozom. Z załogi Stutthof od lata 1944 roku pochodził zawsze komendant danego podobozu. Oprócz niego było przeważnie jeszcze 2—3 esesmanów ze Stutthofu, którymi obsadzano stanowiska kierownicze. Najczęściej nadzorowali oni magazyn żywnościowy wraz z kuchnią lub pełnili funkcje sanitariuszy.

Natomiast załogę wartowniczą zapewniał wynajmujący więźniów. W przypadku podobozów zlokalizowanych na terenie lotnisk byli to żołnierze Luftwaffe, w stocznicach — marynarze marynarki wojennej, na kolei — straż kolejowa. Nazwisk ich nie znamy, ponieważ zachowane dokumenty podają tylko łączną ich liczbę. W czasie służby podlegali oni komendantowi danego podobozu. Część z nich przeszła w Stutthofie kilkudniowe przeszkolenie, w czasie którego uczono ich, jak mają się obchodzić z więźniami, co więźniom wolno, a czego nie. Jesienią 1944 roku do podobozów skierowano kilkadziesiąt przeszkolonych w Stutthofie dozorczyń. Były to tzw. SS-Aufseherinnen.

Kwatery dla więźniów i załogi wartowniczej oraz wyżywienie gwarantował wynajmujący więźniów (w latach 1939—1940 do niektórych podobozów żywność dowożono ze Stutthofu). Było to niekorzystne dla więźniów, gdyż wynajmujący starał się wydać jak najmniej na wyżywienie. Z drugiej zaś strony zmuszał więźniów do jak najbardziej wydajnej pracy. Nic więc dziwnego, że śmiertelność w podobozach była o wiele większa niż w obozie macierzystym. Stutthof natomiast zapewniał więźniom wyposażenie w ubrania i obuwie¹⁴. Dostarczał także żywności na czas podróży do miejsca przeznaczenia.

Poniżej przedstawiono najważniejsze podobozy i komanda zewnętrzne Stutthofu w latach 1939—1945. W omówieniu tym pominięte zostały drobne komanda — kilkusobowe, przede wszystkim z lat 1940—1941 znajdujące się na terenie Gdańska i Gdyni¹⁵ oraz komanda pracujące

¹⁴ Stan wyposażenia więźniów żydowskich w obuwie i ubrania w podobozach był katastrofalny. Świadczą o tym liczne meldunki komendantów podobozów, którzy alarmują władze Stutthofu o nieprzygotowaniu więźniów do pracy w zimie. Wielu więźniów chodziło do pracy boso i w podartym ubraniu lub też pracowało na zmianę. Pozostający w podobozie oddawali obuwie i odzież wychodzącym do pracy — AMSt., sygn. I-IV-20, s. 1 i n.

¹⁵ Z komand tych można wymienić między innymi komanda pracujące w fabryce beczek Josta i firmie eksportowo-importowej mięsa Carstensa w Gdańsku-Młyniskach (Schellmühl), w szkole jazdy konnej Hutha w Gdańsku-Oliwie, przy budowie garaży dla gdańskiej policji, w firmie Thiel u. Co. w Gdyni; w siedzibach nadokręgu SS „Wisła” i wyższego dowódcy SS i policji w Gdańsku, w magazynach wojskowych w Gdańsku-Wrzeszczu; w terenowym urzędzie budowlanym w Sobieszewie, w wojskowych obiektach w Grudziądzu i Toruniu, w przedsiębiorstwie budowlanym SS w Toruniu (SS Neubauleitung), w zwirowni Dehlerta w Skowarczu, w firmie Jansson w Nowym Dworze Gdańskim, w firmie Behrenda w Trutnowych, w firmie Wagnera w Kieżmarku, w firmie Vossa w Kępinach Małych i wielu innych.

w latach 1939—1944 w okresie intensywnej pracy polowych u poszczególnych rolników, głównie na terenie Żuław. Brak bowiem, poza małymi wzmiankami o nich, bliższych danych. Pominęto także obozy w Potulicach, Smukale i Toruniu, które podobozami Stutthofu nie były. Również nie zalicza się do podobozów tymczasowych, obozów powstałych w czasie ewakuacji więźniów Stutthofu na terenie ziemi łęborskiej i wejherowskiej w 1945 roku.

Podobozy i większe komanda zewnętrzne przedstawiono według kolejności ich powstawania. Zgodnie z tematem całej pracy omówiono tylko zagadnienia związane z organizacją danego obozu i jego obsadą personalną (komendant, załoga wartownicza). Przy nazwiskach komendantów podano stopień oraz daty pełnienia tej funkcji.

Graniczna Wieś

Nazwa podobozu: Aussenstelle Grenzdorf (Podobóz Graniczna Wieś). Pierwsi więźniowie przybyli do Granicznej Wsi około 10 września 1939 roku z więzienia w Szkole Wiktorii w Gdańsku¹⁶. Obóz składał się z 4 baraków drewnianych dla więźniów, baraku dla załogi wartowniczej oraz baraku gospodarczego (kuchnia, magazyny). W latach 1939—1940 obóz liczył przeciętnie po około 300 więźniów, w roku 1941 liczba więźniów zmniejszyła się do około 120. W listopadzie 1941 roku w obozie przebywało tylko około 20 więźniów, którzy zajmowali się jego likwidacją. Materiał uzyskany z rozbiórki obozu wysyłano do obozu w Potulicach. Obóz został zlikwidowany przed 28 listopada 1941 roku¹⁷. Więźniowie przebywający w Granicznej Wsi pracowali w miejscowej żwirowni przy wydobywaniu żwiru oraz przy rozbijaniu dużych głazów — stąd nazwa: kamieniołomy. Niektórzy więźniowie byli zatrudniani przy pracach rolnych w okolicznych wsiach. Podobóz w Granicznej Wsi zaliczany był w pierwszym okresie swego istnienia do najcięższych komand Stutthofu. Zginęło w nim wielu działaczy Polonii gdańskiej. Na przełomie marca i kwietnia 1940 roku przez kilka dni przebywali w tym obozie także księża przywiezieni ze Stutthofu. Personel wartowniczy i administracyjny obozu liczył około 30 esesmanów ze Stutthofu.

Komendant: SS-Untersturmführer Herzer — od 10 IX 1939 do ? ; SS-Hauptsturmführer Richard Reddig — od 1939/1940 do XI 1941 r.

Maćkowy

Nazwa podobozu: Aussenstelle Matzkau (Podobóz Maćkowy) — obecnie przedmieście Gdańska. Podobóz powstał we wrześniu 1939 roku, kiedy to kilkudziesięciu więźniów z obozu w Nowym Porcie skierowano do

¹⁶ Według relacji A. Pillatha, przybył on do Granicznej Wsi w pierwszej grupie więźniów, liczącej 50 osób, około 10 IX 1939 r. — AMSt., t. IX, s. 171.

¹⁷ W wykazie podobozów z 28 XI 1941 r. brak jest już obozu w Granicznej Wsi — akta osobowe esesmana Erdmanna Schendela, AMSt., mikr. 75.

pracy w koszarach gdańskiej SS-Heimwehry. Więźniowie zakwaterowani byli w jednym z baraków. Pracowali przy budowie kolejnych baraków oraz budynków gospodarczych przeznaczonych na koszary dla SS oraz przy pracach gospodarczych i porządkowych na ich terenie. Przeciętnie przebywało jednocześnie około 100 więźniów, pilnowanych przez esesmanów ze Stutthofu. Podobóz został zlikwidowany w połowie 1941 roku, a więźniowie powrócili do Stutthofu¹⁸.

Komendant: SS-Unterscharführer Ewald Göhrt — był 21 IX 1940 r.

Kępiny Wielkie

Nazwa podobozu: Aussenstelle Zeyersniederkampen (Podobóz Kępiny Wielkie), obecnie gmina Nowakowo. Podobóz powstał w końcu października lub w pierwszej połowie listopada 1939 roku¹⁹. Mieścił się w delcie Nogatu. Więźniowie wynajęci przez firmę „Deichverband des Kreises Elbing” z Elbląga w liczbie 200 jednocześnie (w miejsce zmarłych i chorych ze Stutthofu przysyłano nowych więźniów) budowali wał ochronny wzdłuż Nogatu, w niedziele esesmani wykorzystywali więźniów do pracy u okolicznych gospodarzy. Podobóz został zlikwidowany w kwietniu 1941 roku po zbudowaniu tego wału. Więźniowie powrócili do Stutthofu²⁰. Załoga pochodziła ze Stutthofu i liczyła około 14 esesmanów.

Komendant: SS-Oberscharführer Paul Görke — od jesieni 1939 r.; SS-Rottenführer Artur Platz — początek 1940 r.; SS-Unterscharführer Franz Mielenz — IV—VII 1940 r.; SS-Oberscharführer Willy Redder — był 20 VII 1940 r.

Przebrno

Nazwa podobozu: Aussenstelle Pröbbernau (Podobóz Przebrno), wieś na Mierzei Wiślanej. Podobóz powstał w początkach listopada 1939 roku. Więźniowie byli wynajęci przez firmę „Deichverband des Kreises Elbing” z Elbląga. Jednocześnie w podobozie przebywało 200 więźniów. Zakwaterowani byli w gospodarstwie znajdującym się obok miejscowego cmentarza. Załoga kwaterowała w budynku właściciela, więźniowie zaś w barakach ustawianych na podwórzu. Więźniowie zatrudnieni byli przy budowie wału ochronnego — przeciwpowodziowego, wzdłuż Mierzei, od

¹⁸ Stenogram procesu T. Meyera i innych, AGKBZHWP, sygn. SO Gd., t. 78, s. 258, oraz akta personalne SS-Rottenführera Maxa Scholla, AMSt., mikr. 76.

¹⁹ Więzień Stutthofu A. Dulski podaje, że obóz powstał 4 X 1939 r., kiedy do Kępin Wielkich przybyło pierwszych 20 więźniów — AMSt., t. X, s. 14; inny więzień tego podobozu, ks. Szarkowski, w swoich wspomnieniach podaje, że pierwszy więźniowie przybyli 9 XI 1939 r. — AMSt., t. XIV, s. 250; zbliżoną datę utworzenia podobozu podaje J. Urbaniak: 8 XI 1939 r. — AMSt., t. X, s. 295.

²⁰ Data likwidacji podobozu oparta jest na dokumentach oraz relacjach byłych więźniów. Wspomniany już więzień A. Dulski w złożonej relacji podaje, że podobóz został zlikwidowany 29 III 1941 r. Nieliczne zachowane dokumenty wskazują na przełom marca i kwietnia 1941 r.

strony Zalewu Wiślanego. Po zbudowaniu tego wału więźniowie powrócili w początkach kwietnia 1941 roku do Stutthofu, a podobóz został zlikwidowany²¹.

Komendant: SS-Unterscharführer Franz Mielenz — od 24 IX 1940 r. do IV 1941 r.

Elbląg

Nazwa podobozu: Aussenstelle Elbing des Zivilgefangenenlagers Stutthof (Podobóz Obozu Jeńców Cywilnych Stutthof w Elblągu). Obóz powstał w styczniu 1940 roku. Więźniowie byli zakwaterowani w nieczynnej fabryce szczotek przy ulicy Grunwaldzkiej 75 (Tannenberg Allee 75), w lutym 1941 roku zostali przeniesieni do baraków na zapleczu Zakładów Schichau (ulica Boelkestrasse). Początkowo w podobozie przebywało 200, a następnie do 500 więźniów. Dnia 12 grudnia 1941 roku w Elblągu było 350 więźniów. Pracowali oni w Zakładach Schichau, kopali rowy kanalizacyjne w mieście, zakładali rury kanalizacyjne i wodociągowe. Zatrudniani byli też w mniejszych zakładach przemysłowych na terenie Elbląga. Podobóz został, jak się przypuszcza, zlikwidowany w marcu 1942 roku. W dokumentach wymieniony był po raz ostatni 28 lutego 1942 roku²². Załoga esesmańska pochodziła ze Stutthofu i liczyła na przełomie 1941 i 1942 roku 36 osób.

Komendant: SS-Obersturmführer Wilhelm Waldemar — był 10 V 1940 i 14 VII 1940 r.; SS-Obersturmführer Fritz Meier — był 22 X 1940 i 4 II 1941 r.; SS-Untersturmführer Erich Müller — był 28 III 1941 i 10 IV 1941 r.; SS-Obersturmführer Alfred Dittmann — był 4 V 1941 r.; SS-Oberscharführer Fritz Weber — był 10 VI 1941 i 16 VII 1941 r.

Westerplatte

Nazwa podobozu: Aussenstelle Westerplatte (Podobóz Westerplatte). Podobóz istniał od wiosny 1940 roku (przypuszcza się, że od marca 1940 roku, kiedy to zlikwidowano obóz w Nowym Porcie) do połowy 1941 roku. W dokumentach po raz ostatni wymieniony jest 11 czerwca 1941 roku. Przed marcem 1940 roku więźniowie do pracy na Westerplatte doprowadzani byli początkowo ze Szkoły Wiktorii, a następnie z obozu w Nowym Porcie²³. Więźniowie byli zakwaterowani w nie zniszczonej

²¹ Prace więźniów Stutthofu przy budowie umocnień wałowych kontynuowali w późniejszym czasie mieszkańcy bliżej nie określonego obozu młodzieży (Jugendlager), zlokalizowanego na terenie Przebrna, bardzo możliwe, że i w barakach zajmowanych uprzednio przez więźniów Stutthofu.

²² AGKBZHwP, zespół KL Stutthof, t. 121, s. 10.

²³ SS-Unterscharführer Oskar Gottschau zeznał w 1947 r. na procesie w Gdańsku, iż na Westerplatte został skierowany już w styczniu 1940 r., początkowo nadzorował więźniów doprowadzanych z obozu w Nowym Porcie, a na przełomie lutego i marca 1940 r. powstał osobny obóz na Westerplatte (było to w czasie likwidacji obozu w Nowym Porcie), AGKBZHwP, sygn. SO Gd., t. 78, s. 259.

części byłych koszar, pracowali przy oczyszczaniu terenu Westerplatte oraz przy rozbiórce niektórych obiektów. Materiał uzyskany z prac rozbiórkowych barkami był dostarczany do budującego się obozu w Stutthofie. Załogę stanowili esesmani ze Stutthofu.

Komendant: SS-Untersturmführer Kurt Mathesius — w 1940 r.; SS-Untersturmführer Paul Ehle — w 1940/1941 r.

Wiślinka

Nazwa podobozu nie ustalona. Podobóz istniał od wiosny do jesieni 1940 roku. Około 50 więźniów pod nadzorem esesmanów ze Stutthofu budowało miejscową cegielnię²⁴. Pozostałych danych brak. Komendant nie ustalony.

Pelplin

Nazwa podobozu nie ustalona. W drugiej połowie maja 1940 roku do Pelplina skierowano ze Stutthofu 24 więźniów. Zakwaterowano ich w budynku byłego Seminarium Duchownego, w którym od 1939 roku mieściła się szkoła policji porządkowej (Hilfspolizeischule Ordnungspolizei). Zadaniem więźniów było wybudowanie drogi bitej na terenie Seminarium. Po wykonaniu prac przy jej budowie więźniowie powrócili w końcu lipca 1940 roku do Stutthofu²⁵.

Komendant: SS-Unterscharführer Leo Skierka — od V do VII 1940 r.

Gdańsk-Suchanino

Nazwa podobozu nie ustalona. Od czerwca 1940 roku na Suchaninie około 70 więźniów pracowało w cegielni-betoniarni (Ziegelei Zigankenberg). Zakwaterowani byli na terenie cegielni. Data likwidacji podobozu nie ustalona. Więźniów pilnowali esesmani ze Stutthofu²⁶.

Komendant: SS-Rottenführer Jablonski.

Gdynia-Orłowo

Nazwa podobozu nie ustalona. Wiosną 1941 roku około 20 więźniów Stutthofu skierowano do Orłowa (Adlershorst); zakwaterowani zostali w domu prywatnym. Pracowali przy odbudowie willi przeznaczonej dla komendanta obozu Stutthof Pauly'ego. W początkach 1942 roku więźniowie powrócili do Stutthofu²⁷.

Komendant: SS-Rottenführer Johannes Wall — był III—XII 1941 r.

²⁴ Relacja J. W. Nyśkiewicza, AMSt., t. XVII, s. 186.

²⁵ AMSt., t. XIV, s. 106; relacja więźnia J. Gulczyńskiego oraz akta osobowe SS-Unterscharführera Leo Skierki, AMSt., mikr. 77.

²⁶ Relacja więźnia T. Masio, AMSt., t. IX, s. 136; więźniowie pracowali w cegielni jeszcze 29 III 1941 r.; tego dnia z komanda został zwolniony więzień Cyprian Kolasiński.

²⁷ Zeznania Franca Prehu, świadka na procesie załogi KL Stutthof w 1947 r., AGKBZHWP, sygn. SW Gd., t. 37.

Lębork

Nazwa podobozu: Aussenkommando Lauenburg oraz Aussenkommando SS-Unterscharführerschule Lauenburg (Podobóz Lębork). Podobóz został utworzony w połowie kwietnia 1942 roku. Więźniów w liczbie 105 skierowano do Lęborka bezpośrednio z KL Buchenwald, w Stutthofie otrzymali oni numery 13165—13268. W późniejszym okresie istnienia podobozu liczba więźniów uległa zmniejszeniu, już dnia 28 kwietnia 1942 roku było ich tylko 72. W dniu 8 lipca 1944 roku skierowano do Lęborka ze Stutthofu dalszych 30 więźniów. Dnia 24 stycznia 1945 roku podobóz liczył 53 więźniów. Więźniowie zakwaterowani na terenie szkoły pracowali przy budowie nowych obiektów dla szkoły oraz przy pracach remontowych na jej terenie. Likwidacja obozu nastąpiła w lutym 1945 roku w czasie ewakuacji więźniów ze Stutthofu. Załogę stanowili esesmani ze Stutthofu²⁸.

Komendant: SS-Rottenführer Herbert Korsch — od IV do 25 X 1942 roku; SS-Oberscharführer Gotfried Heering — od 25 X 1942 do 6 XII 1942 r.; SS-Scharführer Schmidt — od 6 XII do 10 XII 1942 r.; SS-Scharführer Kurt Zemke — od 10 XII do 28 XII 1942 r.; SS-Unterscharführer Leopold Wanninger — od 28 XII 1942 do 10 III 1943 r.; SS-Unterscharführer Ewald Foth od 10 do 20 III 1943 r.; SS-Scharführer Johann Mayer — od 20 III 1943 r.; SS-Unterscharführer Fritz Peters — był 1 IX 1943 i 15 IX 1944 r.; SS-Oberscharführer Paul Landgräbe — był 28 I 1944 r.; SS-Oberscharführer Dreher — był od 1 XI 1944 r.

Starogard

Nazwa podobozu nie ustalona. Latem 1942 roku 106 więźniów pracowało przy budowie drogi w okolicach Starogardu oraz Gutowca pod Czerskiem. Bliższych danych brak. Więźniów nadzorował między innymi SS-Unterscharführer Erich Emil Jassen z załogi Stutthofu²⁹.

Komendant nie ustalony.

Nadbrzeże

Nazwa podobozu: Aussenstelle Hopehill (Podobóz Hopehill) w miejscowości Nadbrzeże (Reimansfelde). Od 27 kwietnia 1942 roku cegielnia była własnością Deutsche Erd- und Steinwerke, stąd nazwa jej: Deutsche Erd- und Steinwerke Stutthof-Hopehill. Podporządkowana była komendantowi KL Stutthof. Podobóz na terenie cegielni Hopehill utworzono

²⁸ K. Dunin-Wąsowicz zalicza Lębork do podobozów powstałych latem i jesienią 1944 r. Korespondencja w sprawie więźniów przeniesionych z Buchenwaldu, wpis do księgi ewidencyjnej więźniów oraz inne dokumenty potwierdzają powstanie podobozu już w kwietniu 1942 r. Zob. K. Dunin-Wąsowicz, *Obóz...*, s. 120.

²⁹ Zeznania SS-Unterscharführera Emila Jassena na procesie w Gdańsku w 1947 r., AGKBZHWP, sygn. SO Gd., t. 83, s. 56.

29 maja 1942 roku, kiedy to do obsługi jej skierowano ze Stutthofu na miejsce cywilnych robotników 40 więźniów. Następnie liczbę pracujących w cegielni więźniów zwiększono do około 300. Na miejsce zmarłych i chorych kierowano ze Stutthofu nowych więźniów. Więźniowie pracowali przy wybieraniu gliny do wyrobu cegieł oraz brali udział w całym procesie technologicznym jej produkcji. Początkowo zakwaterowani byli w barakach drewnianych, następnie zostali przeniesieni do nowo zbudowanego budynku ceglanego w kształcie podkowy. Więźniów dozorowało około 20 esesmanów ze Stutthofu, a ich pracą kierowali fachowcy przysłani z centrali Deutsche Erd- und Steinwerke. W latach 1942—1944 cegielnia uważana była za najcięższe komando zewnętrzne obozu Stutthof.

Komendant: SS-Unterscharführer Hans Kuhlmann — był 9 IX 1942 do 20 VI 1944 r.; SS-Oberscharführer Karl Böhm — od 20 VI 1944 do 8 IX 1944 r.; SS-Unterscharführer Herbert Korsch — od 8 IX 1944 do 20 I 1945 r.

Skowarcz

Nazwa komanda: Aussenkommando Schönwarling (Komando Zewnętrzne Skowarcz). Komando powstało 7 listopada 1943 roku na terenie żwirowni należącej do firmy „Dehlert” z Gdańska. Firma ta budowała drogi na terenie obozu Stutthof, uprzednio w latach 1940—1941 także na terenie żwirowni w Skowarczu zatrudniała więźniów Stutthofu. Komando, liczące 15 więźniów, pracowało przy eksploatacji żwiru w tejże żwirowni. Istniało ono jeszcze dnia 24 sierpnia 1944 roku, kiedy to z obozu uciekło 5 więźniów. Przypuszcza się, że po tej ucieczce zostało zlikwidowane. Załoga składała się z 4 esesmanów ze Stutthofu³⁰.

Komendant: SS-Unterscharführer Bruno Gröning — był do 1 II 1944 r.

Police

Nazwa podoboju: Aussenlager Politz bei Stettin (Podobóz Police). Podobóz utworzono dnia 25 czerwca 1944 roku. Początkowo liczył 800 więźniów, latem 1944 roku stan oboju zwiększono do 2800 więźniów różnej narodowości, z wyjątkiem Żydów. W poszczególnych okresach w Policach było:

25 VI 1944 r. — 800 więźniów,	20 VIII 1944 r. — 2794 więźniów
1 VII 1944 r. — 800 więźniów,	31 VIII 1944 r. — 2783 więźniów
15 VII 1944 r. — 1099 więźniów,	19 XII 1944 r. — 2364 więźniów
21 VII 1944 r. — 1298 więźniów,	24 I 1945 r. — 2190 więźniów
28 VII 1944 r. — 1797 więźniów,	31 I 1945 r. — 2190 więźniów

³⁰ Na podstawie rozkazów komendanta oboju nr 52 i 79 z 1943 r., AGKKBZHwP, zespół KL Stutthof, t. 4, s. 41 i n.

1 VIII 1944 r. — 1796 więźniów, 1 IV 1945 r. — 2087 więźniów
IV 1945 r. — 2065 więźniów³¹.

Więźniowie pracowali przy budowie fabryki benzyny syntetycznej w Policach pod Szczecinem. Zakwaterowani byli w obozie, obok budowanej fabryki³². W kwietniu 1945 rozpoczęto likwidację podobozu, wysyłając kolejne transporty więźniów w kierunku zachodnim; ostatni transport opuścił Police około 25 kwietnia 1945 roku. Załoga podobozu składała się z esesmanów z załogi Stutthofu, początkowo było 30 esesmanów i 1 sanitariusz (SDG), w sierpniu 1944 roku z powodu zwiększenia się stanu liczebnego więźniów liczba ich wzrosła do 43.

Komendant: SS-Oberscharführer Hans Kuhlmann — od 25 VI 1944 do 5 VIII 1944 r.; SS-Hauptsturmführer Ernst Sette — od 5 VIII 1944 do 19 VIII 1944 r.; SS-Untersturmführer Kurt Volkman — od 19 VIII 1944 do IV 1945 r.

Susz

Nazwa podobozu nie ustalona. W Suszu (Rosenberg) od połowy 1944 roku do 25 stycznia 1945 roku w miejscowym tartaku pracowało 10 Duńczyków. Dnia 25 stycznia zostali ewakuowani do Stutthofu³³.

Komendant: SS-Unterscharführer Herbert Zills — od połowy 1944 do 25 I 1945 r.

Pruszcz Gdański

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Praust bei Danzig, Lager Kochstedt (Podobóz Pruszcz Gdański). Podobóz powstał 7 lipca 1944 roku, kiedy to skierowano do prac budowlanych i porządkowych na lotnisku wojskowym w Pruszczu Gdańskim 500 kobiet żydowskich ze Stutthofu. Były one zakwaterowane w barakach na terenie lotniska. Dnia 6 sierpnia 1944 roku do podobozu w Pruszczu Gdańskim skierowano dalszych 300 kobiet żydowskich. Obóz został wyzwolony przez Armię Radziecką w marcu 1945 roku, więźniarki zaś przypuszczalnie 11 lutego 1945 roku ewakuowano do Gniewina i Kolkowa. Załoga wartownicza pochodziła ze Stutthofu i liczyła początkowo 16 osób, a od 6 sierpnia 1944 roku 22 esesmanów i kilka nadzorczyń SS.

Komendant: SS-Hauptscharführer Berger — od 7 VII 1944 do II 1945 roku.

Bydgoszcz

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Bromberg — Brahnau (Podobóz Bydgoszcz — Łęgowo — Brahnau). Podobóz utworzono dnia 15 lipca

³¹ AGKBZHWP, zespół KL Stutthof, t. 74, s. 1—2.

³² K. Dunin-Wąsowicz, *Police*; M. Jezierska, *op. cit.*, s. 66 i n.

³³ Korespondencja wydziału gospodarczego KL Stutthof, AMSt., sygn. I-IV-20, s. 125.

1944 roku na terenie fabryki dynamitu w Bydgoszczy (Brahnau DAG). W podobozie przebywało 1000 kobiet żydowskich ze Stutthofu, zakwaterowane były w barakach należących do fabryki (Lager 15). Więźniarki pracowały przy produkcji dynamitu i innych materiałów wybuchowych. Podobóz został wyzwolony w końcu stycznia 1945 roku. Załoga składała się początkowo z 37 esesmanów, po przybyciu nadzorczyń SS, przeszkolonych w KL Ravensbrück i KL Stutthof, liczbę esesmanów zmniejszono do 12, a 25 esesmanów powróciło do Stutthofu.

Komendant: SS-Hauptscharführer Paul Landgräbe — od 15 VII 1944 do I 1945 r.

Piastowo

Nazwa komanda: Baukommando Ostland (Komando Budowlane „Ostland”). Oprócz tej nazwy w dokumentach Stutthofu występuje i druga: Organisation Todt Elbing, w skrócie OT Elbing (Organizacja Todt Elbląg)³⁴. Podobóz powstał 6 sierpnia 1944 roku, kiedy to do dyspozycji placówki organizacji Todt w Elblągu oddano 500 kobiet żydowskich. W listopadzie 1944 roku liczba ich wzrosła do 1000. W dniu 24 stycznia 1945 roku podobóz liczył 5036 kobiet. Kobiety, podzielone na kilkusetosobowe komanda, budowały umocnienia wojskowe wzdłuż linii Kanału Elbląskiego oraz w rejonie górnego biegu Drwęcy. Centrala podobozu mieściła się w obozie Organizacji Todt Piastowo (Stoboi), natomiast więźniarki pracowały między innymi w miejscowościach: Próchnik (Dobeneck), Jajkowo (Hobeneck), Głębozec, Milejewo, Gutowo, Brzozie Lubawskie, Gwiździny, Krzemieniewo. Pracowały też w miejscowościach sąsiadujących z wymienionymi. W styczniu część więźniarek została wyzwolona przez wojska radzieckie, inne były ewakuowane przez Wisłę w kierunku zachodnim. Załoga dozoruująca więźniów, oprócz komendanta i 5 esesmanów ze Stutthofu, składała się z 95 esesmanów Ogólnej SS (Allgemeine SS) z nadokręgu „Wisła”. Była to kompania wartownicza (SS-Stadtwachtkompanie) z Brodnicy (siedziba przy ulicy Brückenstrasse 3). Nazwiska członków tej kompanii nie są znane.

Komendant: SS-Untersturmführer Bülow — od 6 VIII 1944 do I 1945 roku.

Toruń

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager AEG Thorn-Winkenau (Podobóz Toruń — AEG). Podobóz powstał w sierpniu 1944 roku. Do pracy w fabryce sprzętu zbrojeniowego początkowo wysłano ze Stutthofu około 100 kobiet żydowskich. Dalsze transporty kobiet żydowskich do tego obozu skierowano ze Stutthofu 13 września 1944 roku — 250 osób

³⁴ Adres podobozu: Kreisleitung Elbing Einsatzstab Truss-str. Stoboi bei Elbing.

i 30 października 1944 roku — 280 osób. W dniu 24 stycznia 1945 roku stan podobozu wynosił 510 kobiet. Podobóz zlikwidowany został w końcu stycznia 1945 roku. Stan załogi esesmańskiej pochodzącej ze Stutthofu nie jest znany.

Komendant: SS-Hauptscharführer Ludwig Blatterspiel — od VIII 1944 do I 1945 r.

Królewiec

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Königsberg (Podobóz Królewiec), obecnie Kaliningrad. Podobóz powstał 19 sierpnia 1944 roku na terenie fabryki wagonów Steinfurta (Waggonfabrik Steinfurt). Więźniowie — 500 Żydów ze Stutthofu — byli zakwaterowani na terenie fabryki, pracowali przy budowie i remoncie wagonów. Podobóz zlikwidowano w końcu stycznia 1945 roku, więźniów ewakuowano w kierunku portu w Piławie. Załoga obozu liczyła, oprócz komendanta i sanitariusza (SDG), początkowo 15, a następnie 18 esesmanów z załogi KL Stutthof.

Komendant: SS-Oberscharführer Tänzer — od 19 VIII do 6 IX 1944 r.; SS-Oberscharführer Karl Böhm — od 6 IX 1944 do 4 X 1944 r.; SS-Oberscharführer Fritz Weber — od 4 X 1944 do I 1945 r.

Brusy

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Brusy (Podobóz Brusy). W dokumentach używano też drugiej nazwy: Arbeitskommando Truppenübungsplatz „Westpreussen” Sophienwalde. Podobóz powstał dnia 24 sierpnia 1944 roku, kiedy to na teren poligonu wojsk SS „Prusy Wschodnie” przywieziono ze Stutthofu 500 kobiet żydowskich. Zakwaterowano je w barakach firmy „Heimstätte” w Dziemianach (Sophienwalde) oraz w Brusach. Pracowały przy budowie umocnień na terenie całego poligonu, od Brus pod Dziemiany. Dnia 24 stycznia 1945 roku w podobozie były 493 Żydówki. Podobóz zlikwidowano na przełomie lutego i marca 1945 roku. Załogę, oprócz komendanta, sanitariusza (SDG) i nadzorczyń ze Stutthofu, stanowiło 15 esesmanów o nie znanych nazwiskach z załogi wartowniczej poligonu³⁵.

³⁵ Wielu badaczy historii Stutthofu, zasugerowanych katalogiem obozów koncentracyjnych, wydanym w 1947 r. przez Międzynarodowy Czerwony Krzyż, błędnie umiejscawia ten podobóz w mieście Myszyń na Pomorzu Zachodnim. Miasto to w czasie wojny nosiło nazwę Sophienwalde. Identyczną nazwę od 1943 r. nosiła wieś Dziemiany pod Kościerzyną. W dokumentach obozowych występuje jako Sophienwalde bei Berent. W miejscowości tej mieściło się kierownictwo firmy, która zatrudniała więźniów na terenie całego poligonu SS od Dziemian po Brusy. W samych Brusach drugiego podobozu Stutthofu nie było. Od września 1944 r. na terenie poligonu pracowało też 500 osób przywiezionych z Warszawy zakwaterowanych (po kilkudniowym pobycie obok obozu w Stutthofie) w obozie w Lipuszu. Obóz ten nie miał nic wspólnego z podobozem Stutthofu Dziemiany-Brusy. Osoby te przebywały w obozie w Lipuszu jako robotnicy przymusowi.

Komendant: SS-Oberscharführer Willi Schulz — od 24 VIII 1944 r. do końca istnienia podobozu.

Bocień

Nazwa komanda: Baukommando Weichsel (Komando Budowlane „Wisła”). Oprócz tej nazwy używano i drugiej: Organisation Todt Thorn (Organizacja Todt Toruń). Komando to zostało utworzone 24 sierpnia 1944 roku i liczyło łącznie 5000 kobiet żydowskich. Zatrudnione były przez Organizację Todt przy budowie umocnień wojskowych wzdłuż rzeki Drwęcy i na ziemi chełmińskiej. Komenda podobozu mieściła się w majątku Bocień na przedmieściach Chełmży (Domäne Botten bei Kulmsee). Więźniarki z tego komanda podzielone były na 3 grupy pracujące w 3 rejonach, a każda z grup dzieliła się na mniejsze komanda robocze. Pierwsza grupa, licząca 1700 kobiet, pracowała w rejonie Brodnicy, między innymi w miejscowościach: Niskie Brodno, Głębozec Wielki, Małki; grupa druga, licząca 1700 kobiet, pracowała w rejonie Torunia w miejscowościach: Gniewkowo, Krobia, Chorobie, Górsk; grupa trzecia, licząca 1600 osób, pracowała w rejonie Chełmży w miejscowościach: Bocień, Szerokopas, Grodno. Należy dodać, że poszczególne grupy wykonywały też prace na terenach sąsiadujących z wymienionymi miejscowościami, mając jednak zawsze stałą bazę na terenie jednej z nich. W dniu 24 stycznia 1945 roku stan komanda wynosił 3225 osób. Część kobiet zginęła, inne, niezdolne do pracy, zostały odesłane do Stutthofu, gdzie poniosły śmierć w komorze gazowej³⁶. W końcu stycznia 1945 roku poszczególne komanda były ewakuowane przez Wisłę w kierunku zachodnim. Załogę komanda, oprócz komendanta i kilku podoficerów SS, którzy byli komendantami poszczególnych grup roboczych, stanowiło 140 esesmanów z SS-Wacheinheitlebrechtsdorf (z obozu w Potulicach), nazwiska ich nie są znane³⁷.

Komendant: SS-Hauptsturmführer Tschesny — od 24 VII do 24 XI 1944 r.; SS-Hauptscharführer Willi Totzke — od 24 XI 1944 do około 3 XII 1944 r.; SS-Hauptsturmführer Paul Ehle — od około 3 XII 1944 do I 1945 r.

³⁶ W komandzie tym panowała duża śmiertelność. Zachowane dane za część grudnia 1944 r. przedstawiają się następująco:

11—15 XII 1944 r. — zmarło 38 osób

16—20 XII 1944 r. — zmarło 40 osób

21—24 XII 1944 r. — zmarło 37 osób

25—29 XII 1944 r. — zmarło 40 osób

30—31 XII 1944 r. — zmarło 13 osób

razem zmarło 168 osób

AGKBZHwP, zespół KL Stutthof, t. 85, oraz K. Dunin-Wąsowicz, *Stutthof ze wspomnień więźnia...*, s. 74.

³⁷ Rozkaz komendanta obozu z 24 VIII 1944 r., AMSt., sygn. I-I-1, s. 241.

Słupsk

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Stolp (Podobóz Słupsk). Druga nazwa tego podobozu to: Reichsbahnausbesserungswerk Stolp, w skrócie RAW Stolp (Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego Rzeszy). Podobóz został założony 26 sierpnia 1944 roku, więźniów wynajęły do pracy Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego w Słupsku. Obóz początkowo liczył 239 kobiet i 282 mężczyzn narodowości żydowskiej. Dnia 28 października 1944 roku przybyło ze Stutthofu dalszych 20 Żydów. W dniu 14 października 1944 roku stan podobozu wynosił 281 mężczyzn i 238 kobiet, dnia 24 stycznia 1945 roku — 640 więźniów, z czego wynika, iż między październikiem 1944 roku a styczniem 1945 roku skierowano ze Stutthofu do tego podobozu dalszych około 100 więźniów. Jesienią 1944 roku lekarzem w podobozie był polski więzień, dr Lech Duszyński. Więźniowie byli zakwaterowani w jednej z hal Zakładów, pracowali przy remoncie wagonów oraz naprawie uszkodzonych pobliskich linii kolejowych. Podobóz został wyzwolony przez wojska radzieckie na początku marca 1945 roku. Załogę, oprócz komendanta i nadzorczyńi SS ze Stutthofu, stanowiła bliżej nie określona liczba strażników ochrony kolei (Bahnschutzmänner)³⁸.

Komendant: SS-Hauptscharführer Julius Sakowski — od 26 VIII 1944 roku do końca istnienia obozu.

Gdańsk — Stocznia Gdańska

Nazwa podobozu: Aussenkommando Danziger Werft oraz Aussenarbeitslager „Danziger Werft” (Podobóz Stocznia Gdańska). Obóz powstał dnia 26 sierpnia 1944 roku, kiedy to do pracy w Stoczni skierowano ze Stutthofu 300 mężczyzn — fachowców (ślusarzy, mechaników). Stan tego podobozu stale się zwiększał; kolejne transporty nadeszły ze Stutthofu: 20 września 1944 roku — 100 mężczyzn, 5 października 1944 roku — 125 mężczyzn, 31 października 1944 roku — 40 chłopców i 60 mężczyzn oraz 180 mężczyzn w nie określonym bliżej terminie. W dniu 24 stycznia 1945 roku w podobozie było 789 więźniów. Więźniowie zakwaterowani byli w barakach należących do Stoczni, a zlokalizowanych na terenie Przeróbki (Troyl) w Gdańsku. Do Stoczni, gdzie pracowali przy budowie nowych okrętów wojennych, głównie okrętów podwodnych, dowożeni byli promem. Podobóz ten został zlikwidowany w końcu marca 1945 roku. Załoga wartownicza, poza komendantem, składała się początkowo z 15 esesmanów ze Stutthofu, a następnie z większej, bliżej nie określonej ich liczby oraz marynarzy marynarki wojennej — liczebność i nazwiska nie są znane³⁹.

³⁸ Rozkaz powołujący ten podobóz nie precyzuje liczby strażników.

³⁹ K. Dunin-Wąsowicz, *Obóz...*, s. 121; M. Gliński, *Evakuacja podobozów...*, s. 58.

Komendant: SS-Oberscharführer Höldtke — od 26 VIII 1944 do 13 XI 1944 r.; SS-Oberscharführer Willy Redder — od 13 XI 1944 r.

Gdańsk — Stocznia Schichau

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Schichau Werft in Danzig (Podobóz Stocznia Schichau w Gdańsku). Druga nazwa: SS-Aussenkommando Burggraben. Podobóz powstał 13 września 1944 roku. Tego dnia do pracy w Stoczni Schichau w Gdańsku skierowano 500 kobiet żydowskich. Zakwaterowane zostały w wydzielonych barakach Obozu Jeńców Wojennych w Kokoszkach (Stalag XX A Burggraben)⁴⁰. Do Stoczni, gdzie pracowały przy budowie okrętów wojennych, dowożone były koleją (obecnie ta linia kolejowa nie istnieje). W następnym okresie liczba więźniów w tym podobozie zwiększyła się. Ogółem do tego podobozu skierowano ze Stutthofu 1600 więźniów (kobiet i mężczyzn), w tym oprócz pierwszego transportu: 16 października 1944 roku — 100 mężczyzn, 23 października 1944 roku — 428 mężczyzn, 31 października 1944 roku — 330 mężczyzn, 23 listopada 1944 roku — 242 mężczyzn. W dniu 24 stycznia 1945 roku w podobozie było 991 więźniów. Około 10 lutego 1945 roku większość więźniów ewakuowano w kierunku Łęborka, nieliczni poprzez Gdańsk powrócili do Stutthofu⁴¹. Załoga wartownicza początkowo, poza komendantem, liczyła 16 esesmanów ze Stutthofu, z których 10 wróciło do obozu po przybyciu do Kokoszek 18 nadzorczyń SS (przeszkolonych w Stutthofie) w dniu 18 października 1944 roku. Część nadzorczyń SS wróciła do Stutthofu dnia 15 stycznia 1945 roku (przypuszcza się, że z grupą więźniów niezdolnych do pracy). Funkcje wachmanów w tym podobozie pełnili też marynarze niemieckiej marynarki wojennej (nazwiska i liczba nie są znane).

Komendant: SS-Oberscharführer Wansel — od 13 IX 1944 r. do końca istnienia podobozu.

Bydgoszcz-Wschód

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Bromberg-Ost (Podobóz Bydgoszcz-Wschód). Inna nazwa: Reichsbahn Bromberg-Ost⁴². Podobóz powstał 13 września 1944 roku; 300 kobiet pracowało przy przeładunkach na stacji Bydgoszcz-Wschód oraz przy remoncie torów. Więźniarki były

⁴⁰ J. Matynia na podstawie relacji przyjmuje połowę 1942 r. jako datę założenia obozu w Kokoszkach. Przypuszcza się, że oparto się tu na relacji, która fakt istnienia w tym czasie w Kokoszkach obozu jenieckiego (Stalag XX A) myli z późniejszym podobozem Stutthofu, zlokalizowanym w części tegoż obozu. Data powstania — 13 IX 1944 r., oparta jest na akcie powołującym ten podobóz. Zob. J. Matynia, *Na szlakach walki...*, s. 88.

⁴¹ M. Kaufmann, *op. cit.*, s. 510.

⁴² Adres podobozu: Gemeinschaftslager Bromberg-Ost der Deutschen Reichsbahn Bromberg-Ost.

wynajęte przez dyrekcję kolei. Zakwaterowane były w barakach obok stacji. W dniu 24 stycznia 1945 roku w tym obozie było 295 więźniarek. W końcu stycznia 1945 roku więźniarki ewakuowano w kierunku Nakła. Załogę, poza komendantem, stanowiło od dnia 5 października 1944 roku 7 nadzorczyń SS ze Stutthofu oraz grupa strażników ochrony kolei (liczba i nazwiska nie są znane).

Komendant: SS-Scharführer Kniffke — od 13 IX 1944 do I 1945 r.

Rusocin

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Russoschin bei Praust, inna nazwa Reichsbahn Russoschin (Podobóz Rusocin pod Pruszczem Gdańskim)⁴³. Podobóz powstał 13 września 1944 roku. Tego dnia skierowano do pracy na terenie węzła kolejowego Pruszcz Gdański 300 Żydówek ze Stutthofu. Zakwaterowane były w barakach stojących na terenie wsi Rusocin, skąd doprowadzano je codziennie do pracy na terenie samej stacji oraz do reperacji okolicznych odcinków torów kolejowych. W dniu 24 stycznia 1945 roku w obozie było 289 kobiet. Obóz został zlikwidowany około 12 lutego 1945 roku, więźniarki ewakuowano do Gniewina i Kolkowa. Załogę, poza komendantem i 7 nadzorczykami ze Stutthofu, stanowili strażnicy ochrony kolei (liczba nie jest znana)⁴⁴.

Komendant: SS-Unterscharführer Willi Engler — od 13 IX 1944 do 23 X 1944 r.; SS-Oberscharführer Konrad Döring — od 23 X 1944 r. do likwidacji obozu.

Elbląg

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Schichau-Werft Elbing (Podobóz Stocznia Schichau w Elblągu). Podobóz powstał 20 września 1944 roku na terenie Stoczni Schichau w Elblągu. Więźniowie pracowali przy budowie okrętów podwodnych w Stoczni Schichau, zakwaterowani byli w barakach Stoczni znajdujących się obok Zakładów. Dnia 20 września 1944 roku skierowano ze Stutthofu do Elbląga pierwszy transport 1400 mężczyzn, dalsze transporty ze Stutthofu do tego podobozu odeszły: 25 września 1944 roku — 500 mężczyzn, 29 września 1944 roku — 500 mężczyzn, 3 października 1944 roku — 500 mężczyzn. Łącznie skierowano tam 2900 więźniów. Dnia 20 stycznia podobóz zlikwidowano, więźniowie powrócili do Stutthofu⁴⁵. W skład załogi, poza komendantem, wchodziło 30 esesmanów ze Stutthofu (10 od 20 września 1944 roku, 10 od 25 września 1944 r. i 10 od 29 września 1944 roku) oraz strażnicy fabryczni (Werkschutz) (liczba ich bliżej nie określona).

⁴³ Adres podobozu w Rusocinie: Gemeinschaftslager Russoschin b. Praust der Deutschen Reichsbahn.

⁴⁴ Rozkaz nie wymienia ich liczby.

⁴⁵ K. Dunin-Wąsowicz, *Obóz...*, s. 121, określa liczbę więźniów na tysiąc kilkaset.

Komendant: SS-Oberscharführer Willy Redder — od 20 IX 1944 do X 1944 r.; SS-Hauptsturmführer Kinne — od X 1944 do 27 X 1944 r.; SS-Untersturmführer Walter W. — od 27 X 1944 do 20 I 1945 r.

Mamonowo

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Heiligenbeil (Podobóz Mamonowo), obecnie obwód kaliningradzki ZSRR. Podobóz powstał 21 września 1944 roku. Więźniowie mieszkali i pracowali na terenie lotniska wojskowego. Łącznie do podobozu skierowano 1100 kobiet i 100 mężczyzn żydowskich. Zarówno w tym podobozie, jak i w pozostałych, zlokalizowanych na lotniskach wojskowych, więźniowie żyli w bardzo ciężkich warunkach, brakowało odzieży i obuwia. Więźniowie pracowali na dwie zmiany: pierwsza zmiana przekazywała drugiej cieplejszą odzież oraz obuwie (drewniaki). Obóz zlikwidowano około 20 stycznia 1945 roku. Załogę, poza komendantem i 2 nadzorczykami SS ze Stutthofu, stanowiło 46 nie znanych z nazwiska żołnierzy Luftwaffe⁴⁶.

Komendant: SS-Unterscharführer Hermann Kleiss — od 21 IX 1944 do 17 X 1944 r.; SS-Oberscharführer Johann Mayer — od 17 X 1944 do 20 XI 1944 r.; SS-Hauptscharführer Ernst Thulke — od 20 XI 1944 do 2—4 I 1945 r.; SS-Sturmscharführer Wolföfer — od 2—4 I 1945 r. do końca istnienia podobozu.

Seerappen

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Seerappen (Podobóz Seerappen), obwód kaliningradzki ZSRR, obecna nazwa nie ustalona. Podobóz powstał 21 września 1944 roku na terenie lotniska wojskowego w pobliżu Królewca (obecnie Kaliningrad). Więźniowie mieszkali na terenie lotniska. Łącznie skierowano ze Stutthofu do Seerappen 100 Żydów i 1100 Żydówek. Obóz zlikwidowano 20 stycznia 1945 roku. Załoga obozu, poza komendantem i 2 nadzorczykami SS ze Stutthofu, składała się z 46 żołnierzy Luftwaffe⁴⁷.

Komendant: SS-Unterscharführer Kurt Dietrich — od 21 IX 1944 do 17 X 1944 r.; SS-Oberscharführer Hans Kauffeldt — od 17 X 1944 do 20 I 1945 r.

Sępopol

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Schippenbeil (Podobóz Sępopol). Podobóz powstał 22 września 1944 roku na terenie lotniska wojskowego w tej miejscowości. Więźniowie mieszkali i pracowali na terenie lotniska. Łącznie do tego podobozu skierowano ze Stutthofu 100 Żydów i 1150 Żydówek. Podobóz został zlikwidowany w styczniu 1945 roku, a więź-

⁴⁶ Rozkaz specjalny komendanta obozu z 21 IX 1944 r., AMSt., sygn. I-I-1, s. 281; M. Gliński, *Ewakuacja podobozów...*, s. 60.

⁴⁷ *Tamże*.

niowie ewakuowani w niewiadomym kierunku. Załogę podobozu, poza komendantem i 2 nadzorczykami SS ze Stutthofu, stanowiło 46 żołnierzy Luftwaffe z obsługi lotniska⁴⁸.

Komendant: SS-Unterscharführer Kurt Weinert — od 22 IX 1944 do 17 X 1944 r.; SS-Hauptscharführer Erich Meissel — od 17 X 1944 do I 1945 r.

Żeleznodrożnyj

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Gerdauen (Podobóz Żeleznodrożnyj), obecnie obwód kaliningradzki ZSRR. Podobóz powstał 22 września 1944 roku na lotnisku wojskowym. Więźniowie mieszkali i pracowali na jego terenie. Łącznie do tego podobozu skierowano ze Stutthofu 100 Żydów i 900 Żydówek. Obóz zlikwidowano w styczniu 1945 roku; los więźniów nie jest znany. Załogę, poza komendantem i 2 nadzorczykami SS ze Stutthofu, stanowiło 46 żołnierzy Luftwaffe z obsługi lotniska⁴⁹.

Komendant: SS-Unterscharführer Friedrich Marzan — od 22 IX 1944 do 17 X 1944 r.; SS-Hauptscharführer Hans Moser — od 17 X 1944 do 10 XI 1944 r.; SS-Hauptscharführer Ernst Thulke — od 10 XI 1944 do I 1945 r.

Jesau

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Jesau (Podobóz Jesau), obecnie obwód kaliningradzki ZSRR; obecna nazwa miejscowości nie jest znana. Obóz powstał 23 września 1944 roku, kiedy do pracy na lotnisku wojskowym skierowano ze Stutthofu 200 Żydów i 1150 Żydówek. Więźniowie byli zakwaterowani na terenie lotniska. Obóz został zlikwidowany w styczniu 1945 roku, a więźniowie ewakuowani razem z więźniami podobozu Seerappen. Załogę, poza komendantem i 2 nadzorczykami SS ze Stutthofu, stanowiło 46 żołnierzy Luftwaffe z obsługi lotniska⁵⁰.

Komendant: SS-Unterscharführer Stock — od 23 IX 1944 do I 1945 r.

Gdańsk-Ostrów

Nazwa podobozu: Aussenlager Danzig-Holm (Podobóz Gdańsk-Ostrów). Podobóz powstał 16 października 1944 roku, liczył 100 kobiet żydowskich zatrudnionych przy naprawie okrętów podwodnych w warsztatach marynarki wojennej. Więźniarki mieszkaly na terenie warsztatów. Zlikwidowany został w marcu 1945 roku, los więźniarek nie jest znany. Załogę, poza komendantem i dozorczykami SS ze Stutthofu, stanowiło 7 marynarzy marynarki wojennej przeszkolonych w Stutthofie⁵¹.

⁴⁸ *Tamże.*

⁴⁹ *Tamże.*

⁵⁰ Lotnisko w Jesau znajdowało się w pobliżu miejscowości Tharon, najbliższa stacja kolejowa była w Tharon Ostpreussen. Na podstawie dostępnych materiałów nie można ustalić obecnej nazwy Jesau.

⁵¹ Rozkaz specjalny komendanta obozu z 16 X 1944 r., AMSt., sygn. I-I-1. s. 299.

Komendant: SS-Unterscharführer Josef Forstner — od 16 X 1944 do III 1945 r.

Gdynia

Nazwa podobozu: Aussenarbeitslager Deutsche Werke Gotenhafen (Podobóz Stocznia Niemiecka w Gdyni). Podobóz został utworzony 16 października 1944 roku na terenie stoczni w Gdyni. Pierwszy transport więźniów Stutthofu skierowany do tego podobozu liczył 100 więźniów. W dniu 24 stycznia 1945 roku w podobozie było 730 więźniów. Więźniowie pracowali przy naprawie okrętów w stoczni, a mieszkali w wydzielonym obozie obok stoczni (dziś ulica Energetyków 13 a). Od 16 października załogę podobozu, poza komendantem i 2 esesmanami ze Stutthofu, stanowiło 34 marynarzy marynarki wojennej. Dnia 9 listopada 1944 roku skierowano do podobozu 10 esesmanów przybyłych do Stutthofu z obozu w Rydze. Mieli oni przebywać w tym podobozie do 13 listopada 1944 roku, kiedy to 12 dalszych marynarzy miało zakończyć przeszkolenie w Stutthofie. Dnia 27 listopada 1944 roku w załodze było 49 marynarzy marynarki wojennej. Dnia 25 marca 1945 roku więźniów załadowano w porcie gdyńskim na statki „Elbing” i „Zephyr”, którymi ewakuowano ich do Hamburga, a następnie do obozu jenieckiego w Sandbostel⁵².

Komendant: SS-Oberscharführer Kuhlmann — od 16 X 1944 do 9 XII 1944 r.; SS-Oberscharführer Josef Bock — od 9 XII 1944 do 25 III 1945 r.

Elbląg

Nazwa komanda: Elbing Brückenkopf (Podobóz Elbląg — Przyczółek Mostowy). W dniu 24 stycznia 1945 roku w komandzie tym przebywało 341 więźniów. W końcu stycznia więźniowie ci powrócili do Stutthofu. Innych danych brak⁵³.

Komendant nie ustalony.

Mikoszewo

Nazwa podobozu nie ustalona. W Mikoszewie (Nickelswalde) od końca stycznia do marca 1945 roku 120 norweskich policjantów pracowało przy przeładunku z wagonów na barki rzeczy ewakuowanych ze Stutthofu na zachód. Więźniowie byli zakwaterowani w budynku gospody w Mikoszewie oraz w kilku sąsiednich budynkach. Pracę ich nadzorowało 2 esesmanów ze Stutthofu⁵⁴.

Komendant nie ustalony.

⁵² Relacja więźnia J. Nowickiego, AMSt., t. IV.

⁵³ Komando to występuje w dokumentach KL Stutthof tylko w raportach o stanie liczebnym obozu, między innymi w raporcie z 24 I 1945 r. — AMSt., sygn. Z-V-20. Propaganda hitlerowska mianem „Elbing Brückenkopf” określała umocnienia wojskowe wokół Elbląga.

⁵⁴ R. O. Walle, *op. cit.*, s. 215 i n.